

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΗΣ "ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ," ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΣΩΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

Κατ' ἔξοχὴν τὰς μεσαιωνικὰς ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν χαρακτηρίζει λεπτότερον ἀρχιτεκτονικὸν αἰσθημα ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς ἐκκλησίας τῶν ἄλλων ἐπαρχιῶν καὶ αὐτοῦ τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας¹. Ἡ ἔκφρασις των διαπνέεται ἀπὸ ὠραίας ἀναλογίας εἰς τὴν συγκρότησιν τῶν μαζῶν καὶ εἰς τὰ καθέκαστα στοιχεῖα, ἀπὸ στιβαρὰν ὀργανικὴν διάρθρωσιν των καὶ ἀπὸ λιτότητα εἰς τὰς ἐναλλαγὰς τῶν ἐπιπέδων καὶ εἰς τὸν διάκοσμον. Γενικῶς, ἀκτινοβολοῦν μίαν πνευματικότητα, τὴν ὁποίαν δὲν διακρίνομεν εἰς τὰ σύγχρονά των μνημεῖα ἄλλων τόπων. Προκειμένου λοιπὸν περὶ τῆς ἀναστηλώσεως ἐνὸς ἀθηναϊκοῦ μνημείου τῶν βυζαντινῶν χρόνων, προέχουν αἱ ἀξιώσεις τοῦ αἰσθητικοῦ παράγοντος, αἵτινες ἐπιπροστίθενται εἰς ὅσα ἐπιβάλλει ἡ ἐπιστήμη ἀπὸ ἀπόψεως ἀρχαιογνωσίας καὶ μεθόδου. Διὰ τοὺς λόγους αὐτούς, ἐκίνησε τὸ γενικὸν ἐνδιαφέρον ἡ ἀναστήλωσις τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων καὶ ἐπληξε δικαίως τὸ δημόσιον αἰσθημα ὁ τρόπος καθ' ὃν διεζήχθη αὕτη, κυρίως δέ, τὸ ἀποτέλεσμα τὸ ὁποῖον ἀπέδωκεν.

Κατὰ τὴν καθιερωμένην σήμερον ἐπιστημονικὴν τάξιν καὶ μεθόδον ἀρχαιολογικῆς ἐρεύνης, ὥφειλε, πρὸ πάσης κατεδαφίσεως, νὰ ἀφαιρεθοῦν τὰ ἀμμοκονιάματα, νὰ ἀνασκαφῆ, κατὰ τόπους καὶ κατὰ στάθμην, καὶ νὰ ἐρευνηθῆ ἡ ἐπίχρσις μέχρι τῶν θεμελίων, νὰ ἐπακολουθησῆ προσεκτικῆ ἐξέτασις τῆς τοιχοδομίας πρὸς διάκρισιν τοῦ ἀρχαίου καὶ γνησίου μέρους τοῦ κτιρίου, ἀπὸ τὰ προσκτίσματα, νὰ γίνῃ ἀκριβῆς σχεδίασις τῆς διακρίσεως ταύτης κατὰ τὰς δύο ὕψεις τῶν τοίχων καὶ φωτογράφησις των, διὰ τὴν μελέτην καὶ τὴν ἀκριρῆ ἐκτέλεσιν τῶν περαιτέρω ἐργασιῶν καὶ διὰ τὴν τήρησιν ἀρχείου. Κατόπιν δέ, νὰ ἀρχίσῃ ἡ κατεδάφισις τῶν ὄντως κατεδαφιστέων μερῶν. Παρὰ ταῦτα, χωρὶς καμμίαν προκαταρκτικὴν φροντίδα καὶ ἔρρουν—ἔπερ σημαίνει χωρὶς ἐπαρκῆ κατανόησιν τῆς φύσεως καὶ τῆς σοβαροτήτος τοῦ ἔργου—ἤρχισεν αἰφνιδιαστικῶς, διὰ νυκτός, ἡ κατεδάφισις, συνεχισθεῖσα καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἐπομένων ἡμερῶν μετὰ τὴν αὐτῶν βίαν.

Ἐτι μᾶλλον ἐξέτισε μετὰ τὴν καθαίρεσιν τῶν προσκτισμάτων ἡ ἀναστήλωσις². Ἐβλεπε κανεὶς ἀπὸ τῆς μιᾶς ἡμέρας εἰς τὴν ἄλλην νὰ ἐξαφανίζονται ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸν μέλη γνησίως βυζαντινά, ἐνῶ συγχρόνως τὸ κτίριον ἐλάμβανε διαμόρφωσιν ἀντιβαίνουσαν καὶ εἰς τὴν ὑπάρχουσαν περὶ αὐτοῦ παράδοσιν, καὶ εἰς τοὺς αἰσθητικὸς κανόνας τοὺς διέποντας τὴν βυζαντινὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν. Ὑπῆρξε δέ καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἄλλως ἀντικειμενικῶς, τοσοῦτο ἀντικαισθητικὸν τὸ ἀποτέλεσμα, ὥστε ἐπροξένησε γενικῶς ἀποκρουστικὴν ἐντύπωσιν. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι εἰς ἀπλοῦς ἰδιώτης ἐνεφανίσθη διὰ τοῦ Τύπου ἐκθέτων ὡς ἐξῆς τὰς ἐντυπώσεις του: «Σήμερα, μετὰ τὴν διαμόρφωσιν ποῦ ἔγινε, ἡ ἐκκλησία παρουσιάζει ἕνα περιεργὸν σχῆμα· ὁ νάρθηξ εἶναι ὑπερμέτρως μακρότερος τῆς ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ, εἰς βαθμὸν ὥστε νὰ θυμίζῃ τὸν ἀκρωτηριασθέντα Ἀδριανὸν τοῦ Β.Ν. κατὰ τὸν τελευταῖον παγκόσμιον πόλεμον, παρὰ ἐκκλησίαν. Ἐπι πλεόν, ὁ τροῦλλος εἶναι, λόγῳ τοῦ δυσαναλόγου ὕψους του, ἀκαλαίσθητος, θυμίζων καπνοδόχον...» Ἀπήντησεν ὁ διευθυντῆς ἀναστηλώσεων κ. Ε. Στίκας εἰς τὸ δημοσίευμα ἐκεῖνο, γράψας ὅτι, «ὁ νάρθηξ καὶ τὸ Ἱερὸν δὲν ἀνακατεσκευάσθησαν αὐθαίρετως, ἀλλ' ἀκριβῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δι' ἀνασκαφῆς εὑρεθέντων ἀρχαίων θεμελίων τὸσον τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὅσον καὶ τῶν τριῶν κογχῶν τοῦ Ἱεροῦ», καὶ καταλήξας διὰ τῶν ἐξῆς: «Ἐάν, λοιπὸν, δὲν ἱκανοποιοῦν τὸν κ. Κουν-

1. Μ α ν. Χ α τ ζ η δ α κ η, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, ἐκδ. Μ. Πεγλιβανίδη.

τουριωτῶν αἱ ἀναλογίαι τοῦ ἀναστηλωθέντος ναοῦ, τοῦ ὁποίου σημειωτέον ἡ ἀναστήλωσις ἐγένετο κατόπιν ἀγώνων καὶ ἔτυχε τῆς γενικῆς ἐπιδοκιμασίας, ὡς αἰτιᾶται τὸν Βυζαντινὸν ἀρχιτέκτονα, ὅστις τὴν ἔκτισε μὲ τὸ Ἱερὸν τόσον βραχὺ ἐν σχέσει πρὸς τὸν νάρθηκα, καὶ οὐχὶ τοὺς ἀναστηλωτάς του, οἱ ὁποῖοι ἐφήρμοσαν πιστῶς τὸ ἀρχαῖον σχέδιον»². Δὲν ἀποκλείει, ὅπως βλέπομεν, τὴν δυσμορφίαν ὁ ἀρμόδιος ἐκπρόσωπος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἀλλὰ, νομίζων ὅτι διορθώνει τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἐπιστολογράφου εἰς τὸν ὁποῖον ἀπαντᾷ, ἀποφαίνεται ὅτι τὸ Ἱερὸν εἶναι βραχὺ ἐν σχέσει πρὸς τὸ πρόσθιον μέρος τῆς ἐκκλησίας, ἐπιρριπτόν τὴν εὐθύνην τῆς δυσαναλογίας εἰς τὸν βυζαντινὸν ἀρχιτέκτονα.

Ἀνεζητήσαμεν τὴν ἐπαλήθευσιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ εἰς τὴν ἀκολουθίᾳ δημοσιευθεῖσαν ἐκθεσιν τοῦ κ. Στίκα καὶ εἰς τὰς συνοδευούσας αὐτὴν εἰκόνας καὶ σχέδια³. Προϊστῶτος δέ, περὶ τῆς ἐπιμηκύνσεως τοῦ δυτικῆς σκέλους τοῦ σταυροῦ καθ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦ νάρθηκος, μέχρι τῆς προσόψεως, ἐκ τῆς ὁποίας ἐγεννήθη ἡ ἐπίμαχος δυσμορφία. Παρατηρήσαμεν ὅμως, ὅτι ὄχι μόνον οὐδὲν τεκμήριον ἀναφέρεται ἐν τῇ ἐκθέσει ὡς ἀπόδειξις ἢ ὡς ἔνδειξις κἄν τοῦ ὅτι τὸ ὑπερέχον μέρος τοῦ νάρθηκος, εἰς τὸ ἀρχαῖον κτίριον, ἔφθανε μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ ὅτι, κατ' ἀκολουθίαν, ὑψούντο ἀντιστοιχῶς αἱ πτέρυγες τοῦ νάρθηκος ὑπεράνω τῶν πτερύγων τοῦ κεντρικοῦ μέρους τοῦ κτιρίου, ὡς ἐγένετο κατὰ τὴν ἡνωμασθεῖσαν ἀναστήλωσιν, ἀλλὰ ἀντιθέτως, ὅτι ἐκ τῆς κατόψεως τῶν θεμελίων προκύπτει ἡ ὅλως ἐναντία ἔνδειξις, τὴν ὁποίαν καὶ ἐπαληθεύει ἐν τῇ ἀνωδομῆ⁴ ἀπεικόνισις τὴν ὁποίαν μᾶς παρέχει ὁ Κουσό⁴. Ὅντως, παρατηροῦμεν εἰς τὴν κάτοψιν τοῦ ἀρχικοῦ μνημείου, ὡς ἀπεκαλύφθη διὰ τῆς ἀνασκαφῆς (σελ. 121 τῆς ἐκθ.), ὅτι ὁ κατὰ τὴν πρόσοψιν τοῖχος τοῦ νάρθηκος εἶχε μικρότερον πάχος ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ κυρίως ναοῦ, πᾶγμα ὅπερ, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ἀπὸ οὐρανῆς ἀπόψεως, σημαίνει ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τοῖχου ταπεινοτέρου ὕψους καὶ δεχομένου τὰς πλαγίας ὠθήσεις ἐκ τῶν κατὰ τὰ δύο ἄκρα ὀρίων τοῦ νάρθηκος εἰς ταπεινότερον ἐπίσης ὕψος. Δέχεται τὴν διαφορὰν αὐτὴν τοῦ πάχους ὁ ἐκτελέσας τὴν ἀναστήλωσιν διευθυντῆς καὶ σημειώνει ἐμφανῶς λεπτότερον τὸν τοῖχον τῆς προσόψεως ἐν τῇ κατόψει τῆς ἀνωδομῆς (σελ. 123). Ἐρωτᾶται λοιπὸν, πῶς, ἐνῶ ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς προέκυψεν ἡ κατάδηλος αὐτῆ μαρτυρία, ἀνυψώθη ὁ νάρθηξ εἰς τὸ ὕψος τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ἀντιστοιχῶς αἱ πτέρυγές του; Πρὸ ἐβασίσθη ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία διὰ τὴν διαψέσθη εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τὸν Κουσό, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ παρατιθέμενον καὶ ἐν τῇ ἐκθέσει σχεδιασμὸς του (πίν. 40) ἐμφανίζει τὴν πτέρυγα τοῦ νάρθηκος στεγαζομένην εἰς ἐπίπεδον κατώτερον τῆς στέγης τῶν πτερύγων τοῦ κυρίως ναοῦ;

Ἄλλῃθές εἶναι ὅτι ἐμφανίζει ὁ Κουσό, κατὰ τὴν νοτιὰν ὄψιν τοῦ νάρθηκος, μίαν θύραν, τῆς ὁποίας τὴν ὑπαρξίν δὲν ἐπεβεβαίωσεν ἡ ἀνασκαφή, διὰ τὸν λόγον δὲ αὐτὴν γράφεται ἐν τῇ ἐκθέσει ὅτι δὲν ὑπῆρχεν (σελ. 120). Αἱ παρατηρήσεις ὅμως, ὅτι εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ Κουσῶ ἡ θύρα αὕτη κατέχει ἀσύμμετρον θέσιν, ὅτι τὸ τόξον τῆς δὲν εἶναι πεταλοειδές, ὅπως ὁ ἴδιος περιγράφει τὰ τόξα τῶν θυρῶν τοῦ ναοῦ, καὶ ὅτι ἐξ ὀλοκλήρου εὐρίσκεται ὑπεράνω τῆς ἐπιχώσεως, ἄγουν ἀπλοῦστατα εἰς τὴν ἀντίληψιν, ὅτι ὑπῆρχεν ἡ θύρα αὕτη, ἀλλὰ τὴν εἶχον ἀνοίξει οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας, ἔταν ἡ ἐπίχουσις γυρωθεν τοῦ ναοῦ εἶχεν ὑψωθῆ τόσον, ὥστε νᾶ ἔχη ἀχρηστεύσει τὰς δύο ἐρχαίας εἰσοόδους· αὐτὸς δὲ ἦτο ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον δὲν ἦτο δυνατόν νᾶ ἔχη συνέχειαν κάτω ἀπὸ τὴν στάθμην ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶχεν ἀνοίχθῃ. Μόνον εἰς προφανῆ ἀβλεψίαν ὀφείλεται τὸ ὅτι παρέστη-

2. Ἐφημ. «Καθημερινή», 7 καὶ 10 Φεβρ. 1960.

3. Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας, περ. Δ', τόμ. Α', 1960, σελ. 115.

4. A. Couchaud, Choix d' églises byzantines en Grèce, Paris 1842, σελ. 16 καὶ πίν. VII.

σεν ὁ Κουσῶ τὴν θύραν αὐτὴν συμμετρικὴν τῆς βορείας εἰς τὸ σκαρίφημα τῆς κατόψεως, εἰς τὸ ὁποῖον παρατηρεῖται καὶ σφάλμα ἐκτιμήσεως τῶν διαστάσεων τοῦ τετρακονίου. "Ὅτι κατὰ τὰ λοιπὰ ὁ Κουσῶ εἶναι ἀξιόπιστος, ἀνεγνώρισε καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἐν τῇ ἀναστηλώσει τοῦ ναοῦ τούτου, ἀκολουθήσασα τὴν περὶ τοῦ πεταλομόρφου τόξου πληροφορίαν του, ἀσχέτως τοῦ ἂν τὴν ἐφήρμοσε μόνον εἰς τὴν θύραν τῆς πλαγίας ὄψεως. Ἔχει δὲ ἐλεχθῆ ὡς ἐγκυρον τὸ ἔργον του ὡς πρὸς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν, ἐπιβεβαιούμενον ἀπὸ τὰ σωζόμενα μνημεῖα, ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα διελαμβάνει, καὶ ἀπὸ τὰς ἐνδείξεις τὰς ὁποίας προσέφερον ἡ σκαφικὴ ἔρευνα ὡς πρὸς ἄλλα. ἐκτιμᾶται δὲ γενικῶς τόσον ἀπὸ τοὺς βυζαντινολόγους μὲν, ὥστε εἰς αὐτό, κατὰ μέγα μέρος, βραχίζου οὗτοι τὰς πληροφορίας των διὰ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα ἄτινα κατέστρεψεν ἢ παρεμόρφωσεν ὁ 19ος αἰών. Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς ὅ,τι μᾶς παραδίδει περὶ τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων ὡς πρὸς τὴν ταπεινὴν θέσιν τοῦ νάρθηκος ἐν σχέσει πρὸς τὸν κυρίως ναὸν καὶ ὡς πρὸς τὴν συσχετίσιν τῆς στέγης, τῶν πτερυγῶν νάρθηκος καὶ κυρίως ναοῦ, ἐλέγχεται ἀκριβῆς ὁ Κουσῶ, οὐ μόνον ἀπὸ τὰς δομικὰς ἐνδείξεις ποῦ ἐξεθέσαμεν ἀνωτέρω, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὁμοίωτον παράδειγμα ποῦ βλέπομεν εἰς γειτονικὸν βυζαντινὸν μνημεῖον τῶν Ἀθηνῶν, εἰς τὴν Καπνικαρέαν. Ἐπὶ πλεόν, βλέπομεν εἰς αὐτὴν καὶ τὴν ἐλαφροτάτην κορωνίδα εἰς ἣν ἀπολήγει ἡ κεράμωσις τῆς πτέρυγος τοῦ νάρθηκος, ὡς χαρακτηριστικῶς τὴν ἐμφανίζει καὶ ὁ Κουσῶ. Τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν εἰς τὸ σκαρίφημα τῆς κατόψεως τὰ μετρικὰ σφάλματα ἄτινα ὠρίσαμεν ἀνωτέρω, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν μορφολογίαν, τὴν ὁποίαν παρήλλαξεν ὁ κ. Στίκας ὅπως δὴ ποτε δὲ δὲν παρέχουν ταῦτα τὸ δικαίωμα εἰς ἕνα ἐπιστήμονα νὰ ἀπορρίψῃ χωρὶς ἔλεγχον ὀλόκληρον τὸ ἔργον τοῦ Κουσῶ, οὔτε τοῦ ἐπιτρέπουν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν φαντασίας καὶ προτιμήσεων εἰς μίαν ἀναστήλωσιν. Ὁφείλει, νομίζομεν, ὁ κ. Στίκας, διὰ κάθε τι τὸ ὁποῖον παρέβη ἀπὸ ὅ,τι μᾶς παραδίδει ὁ περιηγητὴς, νὰ τὸ ἀποδείξῃ προηγουμένως ὡς ἀνάληθες ἢ τοῦλάχιστον νὰ τὸ ἀμφισβητήσῃ κατὰ τινα συγκεκριμένον τρόπον.

Ἀλλὰ καὶ ἂν ἡ διαφορά πάχους τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ δὲν ἐμαρτύρει ὅτι τὸ ὕψος τοῦ νάρθηκος ἦτο ταπεινότερον, ἐὰν δὲν ὑπῆρχεν ἡ ὑπὸ τοῦ Κουσῶ ἀπεικόνισις τοῦ πράγματος, ἤρκει νὰ παρατηρήσῃ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία τὴν συσχετίσιν τῶν ἀντιστοίχων μαζῶν τοῦ κυρίου εἰς ἄλλους ναοὺς τοῦ αὐτοῦ ὡς ὁ τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων αἰῶνος, συγκεκριμένως δὲ εἰς τοὺς Ἁγίους Θεοδώρους, εἰς τὴν Καπνικαρέαν, εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Θεολόγον τοῦ Ὑμηττοῦ καὶ εἰς τὸν Σωτήρα τῆς Ἀμφίσης, τὸν ὁποῖον καὶ ἀναφέρει ἡ ἐκθεσις⁵. Ἐν τούτοις, χωρὶς διερεύνησιν τοῦ θέματος, χωρὶς μελέτην, χωρὶς περισκεψιν, ἀλλὰ καὶ χωρὶς ὑπόψιν, τὴν ὁποίαν ἔπρεπε τοῦλάχιστον νὰ γεννήσῃ ἡ εἰκὼν τοῦ πράγματος ἀπὸ ἀλοθιτικῆς ἀποψέως, ἀνύψωσε τὸ ἐπίπεδον τῆς προσόψεως τοῦ κεντρικοῦ μέρους τοῦ νάρθηκος μέχρι τῆς προεκτάσεως τῆς στέγης τοῦ σκέλους τοῦ κυρίως ναοῦ. Καὶ δὲν ἐδίστασεν, ὡς συνέπειαν τούτου, νὰ ἀνυψώσῃ μὲ τὴν ἰδίαν εὐκολίαν, παρὰ τὴν ὑπάρχουσαν ἀπεικόνισιν τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ, τὰς πτέρυγας τοῦ νάρθηκος ὑπεράνω τῶν πτερυγῶν τοῦ κυρίως ναοῦ, νὰ ἀνυψώσῃ δὲ συγχρονως καὶ τὴν θύραν τῆς κυρίας εἰσόδου τούτου, ὥστε νὰ λάβῃ αὕτη ἀναλογίαν πλάτους πρὸς τὸ ὕψος οἷαν θὰ εἶχεν εἰς μνημεῖον τῆς κλασσικῆς ἀρχαϊότητος, ὅπως διάφορον ἐκείνης ἥτις χαρακτηριστικῶς ὑπάρχει εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς ναοὺς. Διωγκώθη οὕτω τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ εἰς ἀφόρητον δυσαναλογίαν πρὸς τὸ ἐκείθεν τοῦ τροῦλλου μέρος τοῦ κυρίου διωγκώθησαν αἱ πτέρυγες τοῦ νάρθηκος, περιληφθέντος εἰς τὸ φαινόμενον πλάτος των καὶ εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς στέγης των τοῦ πάχους τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ,

5. Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδου, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Α', 1935, σελ. 186. Μαν. Χατζηδάκη, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, ἀρ. 24, 27, 31, 123.

ἐπερατουργήθησαν γενικῶς αἱ ἀναλογίαι τοῦ κτιρίου, ἐφυγαδεύθη πᾶσα εἰς τὴν ἔκφρασιν τοῦ ἐξωτερικοῦ τῆς ὀργανικῆς του συγκροτήσεως, καὶ ὁ τροῦλλος ἐφάνη ἐπικαθήμενος ἀπλῶς εἰς μίαν ἐκτενῆ στέγην.

Καὶ ὅμως, ρητῶς παρατηρεῖ εἰς τὸ κείμενόν του ὁ Κουσό, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἐνὸς κομψοῦ καὶ πολὺ γραφικοῦ ναυδρίου. Εἶναι γνωστὸν δέ, ὅτι κύρια συστατικά τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τέχνης εἶναι ἀφ' ἐνὸς αἱ ὠραῖαι ἀναλογίαι τῶν μελῶν τοῦ κτιρίου, καὶ ἀφ' ἑτέρου, ἡ ἀνταπόκρισις τῆς ἀλληλουχίας τῶν μαζῶν του εἰς κάποιον λειτουργικὸν σκοπὸν ἢ εἰς ἓνα αἰσθηματικὸν τόνον· καὶ ὅτι κατ' ἐξοχὴν συντρέχουν αἱ δύο αὗται ἐκφάνσεις εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν βυζαντινῶν ναῶν, ἰδιαιτέρως δὲ τῶν Ἀθηνῶν, τοὺς ὑποίους, ὅπως εἴπομεν, διακρίνει λεπτότατον ἀρχιτεκτονικὸν αἶσθημα. Δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ λόγος περὶ τέχνης βυζαντινῆς, ἐὰν εἴλεπεν ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς ἡ πνοῆ αὐτῆ τοῦ καλλιτεχνικοῦ αἰσθήματος. Ὅτι δὲ μόνος ὁδηγὸς τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς ἡτο τὸ καλλιτεχνικὸν αἶσθημα, φαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐχειρίζοντο μὲ ἀπεριόριστον συνθετικὴν ἐλευθερίαν τὸν καθιερωμένον ὑπὸ τῆς ὀρθοδόξου χριστιανικῆς λατρείας τύπον τῆς γενικῆς διατάξεως. Ἰδιαιτέρως εἰς τὰς Ἀθήνας, οὐδεὶς βυζαντινὸς ναὸς εἶναι πανομοιότυπον ἄλλου, ἢ δὲ ὁμοιογένεια τοῦ χαρακτήρος των συνίσταται εἰς τὴν πνευματικότητα τοῦ ὕφους των καὶ εἰς τὴν εὐαισθησίαν τῆς συγκροτήσεως τῶν μαζῶν των. Ἡ ἀλληλεξάρτησις των ὑπακοεῖ εἰς μίαν ἀρμονίαν, τῆς ὁποίας κορυφωμα εἶναι ὁ τροῦλλος. Δικαιοῦσις δὲ τῆς ἀρμονίας αὐτῆς τελεῖται τόσον εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως, ὅσον καὶ εἰς τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τὴν διάταξιν, μὲ βαθμιαίαν πρὸς αὐτὸν ἐξαρσιν⁶. Δὲν θὰ ἠνείχετο λοιπὸν ὁ βυζαντινὸς ἀρχιτέκτων τῶν Ἀθηνῶν, νὰ ἀρθῆ εἰς τόσον ὕψος καὶ ἐπὶ τόσου μήκους ὁ νάρθηξ, ὥστε νὰ κόψῃ ἀποτόμως τὴν ἐκ τῆς προσόψεως θέαν τοῦ τροῦλλου, νὰ φυγαδεύσῃ τὴν αἰσθησιν τῆς ἀνατάσεως πρὸς αὐτὸν καὶ νὰ δημιουργήσῃ συγχρόνως τὴν ἀποκρουστικὴν δυναναλογίαν τοῦ προσθίου μέρους τοῦ κτιρίου πρὸς τὸ ἀπομὸνον ὀπισθεν τοῦ τροῦλλου. Καί, ἐφ' ὅσον, ἀπὸ ὀργανικῆς ἀπόψεως, ὁ τροῦλλος ἐδράζεται εἰς ἰδικὸν του στιβαρότερον στοιχεῖον τῆς δομῆς τοῦ κτιρίου — εἰς τὸν σταυρὸν τοῦ κυρίως ναοῦ — δι' ἓνα ἐπὶ πλέον λόγον θὰ ἐπεδίωκε τὴν ἐξαρσίν του, ὥστε νὰ ἐκδηλοῦται εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν ἢ ὑπόστασις καὶ ὁ τόνος τοῦ στοιχείου τούτου, νὰ προσδίδεται δὲ οὕτως ὀργανικὴ ἔκφρασις καὶ πλαστικότης εἰς τὴν ὅλην σύνθεσιν. Δὲν θὰ ἠνείχετο ὁ βυζαντινὸς ἀρχιτέκτων νὰ ἐμφανισθῆ μία οἰκτρὰ ἀναλήθεια εἰς τὴν ἔκφρασιν τοῦ ἔργου του· νὰ ἐμφανισθῆ δηλαδὴ ὁ τροῦλλος ὡς ἐπικαθήμενος ἀπλῶς εἰς τὸ «σαμᾶρι» μιᾶς δικλινοῦς στέγης, ὅπως τὸν ἐνεφάνισεν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων.

Νόμος Αἰσθητικῆς εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἐπέβαλλε, νὰ εἶναι χαμηλότερον τὸ κεντρικὸν μέρος τοῦ νάρθηκος ἀπὸ τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἡδύνατο νὰ ἔχῃ προσέξει τὴν παρουσίαν τοῦ νόμου αὐτοῦ ὁ κ. Στίκας εἰς τοὺς ναοὺς τῶν Ἀθηνῶν ποὺ ἀνεφέραμεν, τὴν Καπνικαρέαν καὶ τοὺς Ἁγίους Θεοδώρους. Θὰ ἐβλεπε μάλιστα εἰς αὐτοὺς νὰ ἐκδηλώνεται ὁ ἐλάσσων τόνος συγχρόνως καὶ ὡς πρὸς τὸ πλάτος: Εἶναι ταπεινότερον ἀλλὰ καὶ στενωτέρον τὸ ὑπερέχον μέρος τοῦ νάρθηκος ἀπὸ τὸ μέτωπον τοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, πρὸς τὸ ὁποῖον κατευθύνεται. Ἐὰν δὲ προηγεῖτο τῆς ἀναστηλώσεως ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη ἐμπνεομένη ἀπὸ εὐαισθησίαν ἀνόλογον πρὸς τὴν βυζαντινὴν, θὰ ἀπεδεικνύετο ἀπὸ τὰς συνθήκας τῶν ἀναλογιῶν, ὅτι καὶ εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων συνέτρεχε λόγος νὰ ὑπάρχῃ καὶ καθ' ὕψος καὶ κατὰ πλάτος μείωσις τοῦ κεντρικοῦ μέρους τοῦ νάρθηκος. Διότι ἀπὸ τὸ αἶσθημα τῶν ἀναλογιῶν καὶ τῆς ἀνατάσεως πρὸς τὸν τροῦλλον ἐπήγαγεν ὁ νόμος ἐκεῖνος, καὶ ἀπὸ τοὺς

6. Μαν. Χατζηδάκης, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, 10ος-12ος αἰών, Οἱ τύποι. Μαν. Κωνσταντίνου Καλλιγᾶ, Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ χώρου τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας εἰς τὸν μεσαίωνα, Ἀθήναι 1946, σελ. 28-36.

δύο αυτούς παράγοντας απέρρευεν ἐν τῇ ἐφαρμογῇ εἰς ἐκάστην περίπτωσιν αἱ παραλ. α. γαί. και ἐξαιρέσεις. Δὲν βλέπομεν νὰ γίνεται διάκρισις νάρθηκος καὶ κυρίως ναοῦ εἰς περιπτώσεις οὗου αἱ συνθήκαι ἀναλογιῶν τὴν ἀποτρέπου. Συγκεκριμένως δέ, πρῶτον, ὅταν τὸ βῆρος τῆς πρὸς τὸ Ἱερὸν μάζης τοῦ κτιρίου εἶναι τόσον, ὥστε νὰ ἀπατῆ ἀνάλογον ἀντιστάθμισιν πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς προσόψεως καὶ, δεύτερον, ὅταν τὸ ὕψος τοῦ ναοῦ εἶναι τόσον ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀπόστασιν τοῦ τροῦλλον ἐκ τῆς προσόψεως, ὥστε νὰ ἱκανοποιῆται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν εὐθὺς ἀπ' αὐτῆς ἢ πρὸς τὸν τροῦλλον ἀνάτασις, ὡς π.χ. εἰς τὴν Γοργοεπήκοον. Αἱ ἀντίστοιχοι συνθήκαι ὁμοίως, ὅπως ἀντιθέτως ἐμφανίζονται εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων. Ἡ θέσις τοῦ τροῦλλον ἐν τῇ κατόψει χωρίζει τὴν ἐκκλησίαν εἰς δύο ὑπεμέτρως ἄνισα μέρη, εἰς βαθμὸν ὥστε νὰ ἀνακύπτῃ ἀνάγκη καὶ ἰσορροπήσεως τῶν μαζῶν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν καὶ ἱκανοποιήσεως τοῦ αἰσθηματικοῦ κανόνος τῆς πρὸς τὸν τροῦλλον βαθμιαίας ἀνατάσεως. Ασφαλῶς λοιπὸν, ὑπῆρχεν εἰς τὸ ἀρχαῖον κτίριον μείωσις τοῦ ὄγκου τοῦ νάρθηκος, τὴν ὁποίαν καὶ ἡ μείωσις τοῦ πλάτους τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως μαρτυρεῖ.

Ἐνῶ δέ, ὅπως ἀνυπόπτος ἡ Ὑπηρεσία διὰ τὸ αἰσθητικὸν ἄτοπον τὸ ὁποῖον ἐδημιούργει καὶ ὅπως ἀντιθέτως ἀπὸ ἕ,τι ἐμαρτύρουν ἀφ' ἐνὸς τὸ ἡλαττωμένον πάχος τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως ὅσον καὶ οἱ ἄλλοι ἀθηναῖκοι ναοὶ τοῦ 11ου αἰῶνος, ἀνύψωσε καὶ διώγωσε τὸ κεντρικὸν μέρος τοῦ νάρθηκος, ἐμφανίσασα αὐτὸ ψευδῶς ὡς προέκτασιν τοῦ δυτικῶν σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἠθέλησεν ἐπὶ πλέον νὰ ἱκανοποιήσῃ ἴδιον συνθετικὸν ζῆλὸν καὶ δημιουργικὴν πρωτοβουλίαν, ἐξαίρουσα τὰς πτέρυγας τοῦ νάρθηκος ὑψηλότερον ἀπὸ τὴν στέγην τῶν πτερύγων τοῦ κυρίως ναοῦ. Παραβίασεν οὕτω τὴν ἀπεικόνισιν τὴν ὁποίαν μᾶς παρέχει ὁ Κουσῶ καὶ τὴν ὁποίαν ἐπιβεβαιώνει διὰ τῆς μορφολογίας τοῦ ἄλλου ναοῦ τοῦ 11ου αἰῶνος, ἡ Καπνικαρέα. Οὐτε δὲ ἀνάγκη τοιαύτης ἀνυψώσεως προέκυπτεν ἐξ ἀντικειμενικοῦ λόγου, ὡς λ.χ. ἐκ τῆς θέσεως τοῦ παραθύρου τῆς πλαγίας ὄψεως, διότι, ὡς βλέπει κανεὶς εἰς τὴν τομὴν, τὴν ὁποίαν ὁ κ. Στίκας ἐκ τῶν ὑστερῶν ἐχει σχεδιάσει (βλ. σελ. 122 τῆς ἐκθ.), ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ τόξου τοῦ παραθύρου καὶ τῆς κορυφῆς τῆς καμάρας ἀπόστασις 75 ἑκατοστῶν, ἐνῶ ἤρκει διὰ τὴν ταπεινῶσιν τῆς ἐπικαλύψεως τοῦ νάρθηκος, συμφῶνως πρὸς τὴν διάταξιν τὴν ὁποίαν μᾶς παραδίδει ὁ Κουσῶ, ἀπόστασις μόνον 25 ἑκατοστῶν οὔτε λέξις ἀναφέρεται ἐν τῇ ἐκθέσει πρὸς δικαιολογήσιν τῆς πρωτοβουλίας ταύτης τοῦ κ. Στίκα, διὰ τῆς ὁποίας παρεμορφῆθη κατὰ τρόπον τοσούτω αὐθαίρετον καὶ ἀνταισθητικὸν ἢ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ μνημείου. Προφανῶς, ἐδανείσθη ὁ κ. Στίκας τὴν διάταξιν ποὺ ἐπέβαλεν εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων, ἀπὸ τὸν ναὸν τῆς Γοργοεπηκόου. Ἀλλὰ καὶ ἂν ὑποτεθῆ ὅτι δὲν ὑπῆρχεν ἡ κατάφωρος μαρτυρία περὶ τῆς ἀληθοῦς μορφολογίας τοῦ μνημείου ὡς πρὸς τὴν συσχέτισιν τῶν πτερύγων νάρθηκος καὶ κυρίως ναοῦ, διατὶ ἐπροτίμησε νὰ μιμηθῆ ὡς πρὸς τοῦτο ναὸν τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ δὲν ἠκολούθησε τὴν διάταξιν τὴν ὁποίαν βλέπομεν εἰς τὸν σύγχρονον καὶ ὁμοίου ὕλικου πρὸς τοὺς Ἁγίους Ἀσωμάτους ναὸν τῆς Καπνικαρέας; ὁπότε θὰ ἐδιδάσκετο καὶ κάτι ἄλλο, τὸ ὁποῖον ἐπίσης ἐμφανίζει ὁ Κουσῶ, τὴν λιτοτάτην κορωνίδα, εἰς τὴν ὁποίαν τερματίζεται ἡ μονοκλινὴ στέγη τῆς πτέρυγος τοῦ νάρθηκος, καὶ δὲν θὰ ἐβάρυνε τὸ πάχος τῆς εἰς ἀνταισθητικὸν βαθμὸν; μιμούμενος τὴν κορωνίδα τοῦ μαρμαρίνου ναοῦ.

Ταῦτα ὡς πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τῶν γενικῶν ὄγκων. Ὑπάρχουν ὁμοίως εἰς τὴν ἀναστήλωσιν κατὰδὲλα παραμορφωτικὰ σφάλματα καὶ ὡς πρὸς τὰ κλιθεκάστα στοιχεῖα τοῦ κτιρίου. Οὕτω, διὰ τὴν ἐπικάλυψιν, παρήγγειλεν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἐπὶ τούτῳ τὴν κατασκευὴν κεράμων, ὅχι ὁμοίως βυζαντινοῦ τύπου, αὐτοῦ τὸν ὁποῖον βλέπομεν εἰς μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν—ὡς εἰς τοὺς Ἁγίους Θεοδώρους καὶ εἰς ἕ,τι ἀπέμεινεν ἐκ τῆς ἀρχαίας κεραμώσεως εἰς τὴν Καπνικαρέαν—, ἀλλὰ ὅπως ἰδικῆς τῆς ἐπινοήσεως. Συγκεκριμένως, ἐνῶ οἱ στρωτήρες (λοῦκια) τῶν βυζαντινῶν κεράμων ἐμφανίζονται ἀπλῶς ἐλαφρὰν καμπυλότητα, οἱ χρησιμοποιηθέντες εἰς τὴν ἀναστήλωσιν τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων ἔχουν ἠνωρθωμένα

σεως τοῦ νάρθηκος καὶ διὰ τῆς διαμορφώσεως ἡ ὁποία ἐδόθη εἰς τὴν ἐξώθυραν. Κάθε ἄλλο παρὰ βυζαντινῆς ἐκκλησίας εἴσοδος εἶναι αὐτὴ τὴν ὁποίαν βλέπομεν εἰς τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ ναοῦ. Κατὰ κανόνα, εἰς τὰς ἀναλογίας τοῦ ἀνοίγματος τῶν θυρῶν τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν μετρίως ὑπερέχει τὸ ὕψος. Ἰδιαιτέρως ἐδοκεῖτο εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἡ καλλιτεχνικὴ εὐαισθησία τῶν βυζαντινῶν ἀρχιτεκτόνων ἀπὸ τὸν αἰσθηματικὸν τόνον τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Οὐδαμῶς ἄλλωστε, διακρίνει, κανεὶς εἰς τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων τὸν τόνον αὐτόν. Ἡ παγερότης, ἡ μονοτονία, ἡ ἀκαλαισθησία εἰς τὰς ἀναλογίας, ἡ παραβίασις στοιχείων τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ μνημείου, τὸν ἔχουν τελείως φυγαδεύσει. Ὡς δὲ νὰ μὴ ἴσκει τοῦτο ὡς πρὸς τὴν ἐξώθυραν, ἠγνοίχθη ὑπεράνω αὐτῆς ἓνα πελώριον ἡμικυκλικὸν τόξον εἰς χασμωδικὰς ἀναλογίας. Ἐνῶ, κατὰ ρητὴν μαρτυρίαν τοῦ Κουσῶ, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ὁμοιογένειαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς συνθέσεως, ὄφειλε τὸ τόξον αὐτὸ καὶ εἰς τὰς δύο θύρας νὰ εἶναι πεταλόμορφον. Ἰπῆρχε δὲ εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ ἄλλο βυζαντινὸν μνημεῖον, ἡ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν, μὲ τόξα αὐτῆς τῆς μορφῆς εἰς τὰς θύρας τοῦ⁷. Διὰ ποῖον λόγον ἀπετολήθη τοιαύτη παραμόρφωσις καὶ ἀσυνέπεια; Ἀνεζητήσαμεν κόποιαν ἐξήγησιν εἰς τὸ κείμενον τῆς ἐκθέσεως, ἀλλὰ ματαίως. Παρκαίθεσται εἰς τὴν σελ. 119 σχέδιον τῆς πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως καταστάσεως τῆς βορείας πλευρῆς τοῦ νάρθηκος, εἰς τὸ ὁποῖον βλέπομεν νὰ συμπληρώνεται τὸ δικωθὲν περὶ τὴν κορυφὴν τμήμα τοῦ τόξου μὲ προέκτασιν τοῦ πρὸς τὰ κάτω κατ' ἀμφοτέρωθεν τὰ σκέλη, μέχρι συναντήσεως τῶν κατακερῶφων παρεῖων τοῦ ἀνοίγματος τῆς θύρας, εἰς τρόπον ὥστε νὰ δίδεται εἰς αὐτὴν σχῆμα ὁπῆς κλείθρου. Δὲν ἐνόησαμεν τί σημαίνει τὸ σχέδιον αὐτὸ καὶ διὰ ποῖον λόγον δημοσιεύεται εἰς τὴν ἐκθεσιν.

Εἶναι πολὺ δυσχερὲς νὰ εὕρη κανεὶς ἐκφράσεις καὶ νὰ διατυπώσῃ κρίσεις δι' ἐν ἔργον, τὸ ὁποῖον ἐγένετο μὲ τόσην προχειρότητα καὶ μὲ τόσην περιφρόνησιν πρὸς πᾶσαν ἔννοιαν ἐπιστήμης, ὅσην ἀποδεικνύει ἡ ἀνωτέρω ἀνάλυσις. Ἡ ἐρείπωσις ἐνὸς μνημείου, ὀσηδῆποτε καὶ ἂν εἶναι, δὲν ἀποτελεῖ ὀλοσχερῆ καταστροφὴν. Πάντοτε θὰ ἀπομένῃ τοῦτο γνήσιον ὑπόλειμμα τῆς ἀρχαίας μορφῆς. Καταστροφὴν ὀλοκληρωτικὴν τοῦ μνημείου καὶ φυγάδευσιν πάσης ἀντιλήψεως περὶ αὐτοῦ, ὥστε νὰ καθίσταται ἀδύνατος καὶ ἡ πλέον ἀμυδρὰ ἰδέα περὶ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς του, ἀποτελεῖ ἡ παραμόρφωσις του, διὰ τῆς ὁποίας ἐγκαθίσταται εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἐρείπιου ἐν ἄλλο κτίσμα. Αὐτὴν τὴν τελείαν καταστροφὴν ὑπέστη ἓνας βυζαντινὸς ναὸς μέσα εἰς τὴν πρωτεύουσάν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, ἀπὸ τὴν ἐντεταλμένην διὰ τὴν συντήρησιν καὶ ἀναστήλωσιν τῶν μνημείων δημοσίαν ἀρχὴν. Τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος ἀποτελοῦν ἀναντιρρήτως ἔθνικὸν θησαυρὸν τῆς, ἀναντικατάστατον καὶ ἀνεκτιμήτου ἀξίας. Ἡ δὲ συμπεριφορὰ μας πρὸς αὐτὰ δίδει τὸ μέτρον τοῦ πολιτισμοῦ μας ὡς λαοῦ. Κατὰ συνέπειαν, ἡ καταστροφὴ οἰουδῆποτε ἀπὸ αὐτὰ σημαίνει ἔθνικὴν ἀπώλειαν καὶ, ὅταν γίνεται ἐξ ὑπαιτιότητός μας ἀποτελεῖ ἔγκλημα. Ἐνα τοιούτον ἔγκλημα ἐσῆμανεν ἡ λεγομένη ἀναστήλωσις τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων.

ΚΩΣΤΑΣ Η. ΜΠΙΡΗΣ

7. Εὐρετήριο τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Α', 1, τεύχ. Β', 1929. Ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ Γκαγιαμπῶ σχεδιασθεὶς καὶ ἐν τῷ Εὐρετηρίῳ φερόμενος ὡς «ἄγνωστος ναὸς» (σελ. 87) εἶναι ὁ σήμερον σωζόμενος μὲ ριζικὰς παραμορφώσεις ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν, μαρτυρεῖται ἀπὸ ἀντιπαραβολὴν τῶν σχεδίων του μὲ ἐκεῖνα ποὺ μᾶς παρέχει ὁ Κουσῶ διὰ τὸν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν (σελ. 92, εἰκ. 103 καὶ σελ. 95, εἰκ. 102). Ἡ μόνη διαφορὰ μεταξὺ τῶν εἰναι, ὅτι ὁ Κουσῶ ἐσχεδίασε μαζί καὶ τὸν νάρθηκα ἐφρόντισεν ὅμως νὰ τὸν διαχωρίσῃ μὲ μίαν προεκτεινομένην δεξιᾶ καὶ ἀριστερᾶ γραμμὴν εἰς τὴν κάτωθι καὶ μὲ προεκτεινομένην, ἐπίσης, πρὸς τὰ ἑπάνω γραμμὴν εἰς τὴν κατὰ μῆκος τομὴν, θεωρῶν αὐτὸν ὡς μεταγενέστερον κτίσμα, ὅπως τὸν ἐθεώρησε καὶ ὁ Γκαγιαμπῶ, ὅστις, εἰς τὰ γεωμετρικὰ σχεδιάσματά του (σελ. 87, εἰκ. 91), τὸν παρέλειψεν ἐντελῶς.